

Nederland van 1990 tot nu – hoofdlijnen en slotbeschouwing

Hoofdstuk 13 van *De sociale staat van Nederland 2017*, ISBN 978 90 377 0847 9

De webversie van deze publicatie wijkt in opmaak iets af van de gedrukte, papieren versie. Bij verwijzingen naar pagina's van deze editie daarom vermelden dat naar de webversie is verwezen.

13 Nederland van 1990 tot nu – hoofdlijnen en slotbeschouwing

Rob Bijl, Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer

13.1 De afgelopen 25 jaar is de Nederlandse samenleving veranderd (voller, vergrijsder, diverser)

Veranderingen in de omvang en de samenstelling van de bevolking hebben gevolgen op tal van maatschappelijke terreinen. Bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt: wie werken er, zijn er drempels om op de arbeidsmarkt te komen, tot welke leeftijd werken mensen? Maar ook ten aanzien van zorg en ondersteuning: hoe verandert de zorgbehoefte met de toename van het aantal ouderen en zijn er voldoende ‘handen aan het bed’ om daaraan te voldoen? Welke woningen moeten worden gebouwd om in een veranderende woonbehoefte te voorzien? Een veranderende bevolking heeft ook gevolgen voor maatschappelijke, sociale en culturele participatie. Veel van de maatschappelijke terreinen zijn in deze publicatie aan de orde gekomen. In dit afsluitende hoofdstuk komen de belangrijkste bevindingen aan bod in een overkoepelende terugblik op de afgelopen 25 jaar, te beginnen met de demografische context waarin deze ontwikkelingen zich hebben afgespeeld.

De Nederlandse samenleving ziet er anno 2017 op een aantal punten heel anders uit dan in de jaren negentig van de vorige eeuw. De omvang en de samenstelling van de bevolking zijn veranderd. We leven inmiddels met meer dan 17 miljoen mensen in Nederland; over de afgelopen 25 jaar is dat een bevolkingstoename van 13%. Overigens zal volgens de CBS-prognoses over een jaar of twintig, bij zo'n 18 miljoen mensen, de groei omslaan in een stabilisering (CBS 2014).

Door een voortgaande vergrijzing (toenemend aandeel ouderen) en lichte ontgroening (afnemend aandeel jongeren) is de Nederlandse bevolking vandaag de dag gemiddeld ouder dan 25 jaar geleden. Het aandeel 65-plussers in de bevolking is gestegen van 13% in 1990 naar 18% in 2017.

Daarnaast is de culturele diversiteit toegenomen door migratie en hogere geboortecijfers onder mensen met een migratieachtergrond. Op 1 januari 2016 had 12% van de inwoners (2,1 miljoen mensen) van Nederland een niet-westerse achtergrond, twintig jaar eerder was dat nog 9% (1,1 miljoen). Bijna de helft van de personen met een niet-westerse achtergrond is in Nederland geboren en hoort daarmee tot de tweede generatie (CBS 2016).

Opvallend is dat het aantal huishoudens sterker steeg dan het aantal personen, naar 7,7 miljoen huishoudens in 2015, wat een stijging van 26% ten opzichte van 1990 betekent. Deze stijging kan toegeschreven worden aan het feit dat steeds meer mensen alleen wonen, als gevolg van het toegenomen aantal echtscheidingen en het langer zelf-

standig (kunnen) wonen van ouderen. Het aandeel eenpersoonshuishoudens zal de komende jaren verder toenemen.

Echtscheiding was de reden bij 40% van de huwelijken die in 2015 eindigden (de overige 60% eindigde door overlijden van een of beide partners). Doordat in 1990 het percentage echtscheidingen nog 28% bedroeg, is het percentage echtscheidingen in de periode 1990-2015 dus toegenomen met bijna 12 procentpunten. Het aantal huwelijkssluitingen vertoont over de afgelopen 25 jaar een dalende trend, die deels gecompenseerd wordt door een stijgend aantal partnerschapsregistraties vanaf 1998. Dit alles wijst op een veranderende positie van het huwelijk in de samenleving. Voor steeds meer mensen is het huwelijk niet meer het hoogste doel in de relationele sfeer, en voor veel gehuwden is het geen onaantastbare verbintenis meer.

Hier spelen verschillende achterliggende maatschappelijke ontwikkelingen mee: de verminderde invloed van (onder andere door kerken uitgedragen) waarden en normen omtrent het huwelijk als levenslange verbintenis (tussen man en vrouw), de gewijzigde opvattingen over het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen en mannen, en ook de daaruit voortgevloeide wettelijke en juridische mogelijkheden voor andere vormen van samenleven, ouderschap en nalatenschap.

De samenstelling van Nederlandse huishoudens is nu anders dan 25 jaar geleden. Het aandeel alleenstaanden in de leeftijdscategorie 25-44 jaar steeg van 13% naar 20%; bij de 45-64-jarigen was dit van 11% naar 17%. In de leeftijdscategorie 25-44 jaar neemt het aandeel van de stellen met kinderen af. In de leeftijdscategorie daarboven aanvankelijk ook, maar na 2005 vindt daar weer een stijging plaats. Het krijgen van kinderen is de laatste jaren kennelijk uitgesteld. Dat spoort ook met de stijgende gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen (van 27,5 jaar in 1990 naar bijna 30 jaar in 2016).

13.2 De stemming in het land: overwegend stabiel over de langere periode

De meest prangende vraag is of we er nu beter of slechter voor staan dan 25 jaar geleden. Laten we eerst eens kijken naar de stemming in het land. Ten opzichte van de jaren negentig van de vorige eeuw is het beeld dat de Nederlanders van hun eigen situatie en van de samenleving als geheel hebben, niet erg veranderd. Nog steeds vindt rond de 85% dat het eigen gezin in welvaart leeft, vindt bijna de helft van de Nederlanders dat anderen in het algemeen wel te vertrouwen zijn en is meer dan 80% er trots op om een Nederlander te zijn. De zorgen over normen en waarden en hoe we met elkaar omgaan waren in 1993 zelfs groter dan nu.

Over de welvaart in ons land was men 25 jaar geleden wel iets positiever gestemd dan nu, maar ook nu vindt ongeveer driekwart van de Nederlanders dat er welvaart heerst. De Nederlandse economie krijgt in 2017 van de meeste mensen weer een voldoende – na een langdurige daling in de periode van economische crises na 2008 – en ook de economische verwachtingen zijn positief. Over de eigen financiële situatie en toekomst

bleven Nederlanders ook in crisistijd redelijk positief, en positiever dan over de nationale economie.

Nederlanders zijn in 2017 iets tevredener met het leven dan in 2004, het eerste jaar waarin de vraag naar levenstevredenheid is gesteld. Het gemiddelde ging omhoog, zij het licht: van een rapportcijfer 7,6 naar een 7,8. Opvallend is dat de economische crisis geen invloed heeft gehad op het geluksgevoel.

In de afgelopen 25 jaar zijn steeds meer mensen gaan vinden dat de inkomensverschillen in Nederland kleiner moeten worden; dit aandeel steeg van 55% naar 74%. Deze meningen blijken weinig verband te houden met de werkelijk gemeten inkomensongelijkheid, die in deze periode vrijwel onveranderd bleef. Vooral laag- en middelbaar opgeleiden wensen kleinere inkomensverschillen, maar ook 70% van de hoogopgeleiden was in 2016 van mening dat de verschillen kleiner moeten worden.

Hoewel het algemene beeld misschien anders doet geloven, zijn de Nederlanders nu niet cynischer over de politiek dan begin jaren negentig. Weliswaar is het vertrouwen in de politiek beweeglijk, maar het politiek cynisme nam de laatste 25 jaar niet toe. Er zijn wat schommelingen in de tevredenheid met de democratie, maar in 2017 ligt die hoger dan in 1990. Over het algemeen hebben burgers meer vertrouwen in rechters en in het bedrijfsleven dan in de regering en de kerken. Het vertrouwen in kerken nam sinds 2000 sterk af. De misbruikschandalen die toen boven water kwamen, hebben daar zeker een rol bij gespeeld.

In de opvattingen over morele kwesties, de vrijheid van meningsuiting, het milieu, de multiculturele samenleving en de Europese Unie deden zich sinds 1990 geen enorme verschuivingen voor. Van de veelgehoorde ruk naar rechts is geen sprake. Natuurlijk veranderde er wel iets: de steun voor abortus en het homohuwelijk is toegenomen; 74% van de Nederlanders vindt dat als een vrouw dat wenst, het voor haar mogelijk moet zijn om een abortus uit te laten voeren, tegenover 60% in 1992. Het homohuwelijk wordt inmiddels door 94% geaccepteerd. En de acceptatie van hulp bij euthanasie blijft onveranderd hoog met 92%.

Over immigranten is men nu iets positiever dan aan het begin van de jaren negentig. Vond in 1994 nog 49% dat er te veel mensen van een andere nationaliteit in Nederland wonen, in 2017 is dat 31%. Dat is misschien tegenintuïtief: in het publieke en politieke debat is er na 2002 veel meer aandacht voor dit thema, waarbij het 'multiculturele taboe' van de jaren negentig als negatief ankerpunt wordt gebruikt. Sinds de vluchtelingencrisis van 2015 staat het thema immigratie hoog op de politieke agenda en is er veel discussie over het al dan niet opvangen van vluchtelingen. In vergelijking met 1994 is de reactie op de hypothetische vestiging van een asielzoekerscentrum in de eigen buurt onveranderd: 34% vindt dat geen enkel bezwaar, 50% zou het accepteren, maar minder prettig vinden en 16% zou proteste-

ren. Daarmee is men wel aanzienlijk negatiever dan in 2000, toen 54% zei dat geen enkel bezwaar te vinden. De opinies fluctueren dus nogal in de tijd.

De steun voor de vrijheid van meningsuiting daalde daarentegen: 25 jaar geleden vond nog 81% van de mensen dat iedereen vrij moet zijn om in het openbaar te zeggen wat hij of zij wil, nu is dat 66%. Ook de steun voor het EU-lidmaatschap is in 2017 lager dan in 1996 (58% resp. 75%).

Kortom, Nederlanders kijken anno 2017 niet totaal anders naar politiek en maatschappij dan in de jaren negentig, al zijn er wel degelijk golfbewegingen, verschuivingen en accentverschillen. Iets wat wel duidelijk veranderde is de toon van het publieke debat. Op internet en sociale media nemen mensen vaak geen blad voor de mond en geven zij hun ongezouten mening. Het internet is een belangrijk forum voor het publieke debat geworden; dat was het in 1990 nog niet, toen het internet vooral nog een kennisplatform voor een selecte groep mensen was (in 1995 had nog slechts 4% van de Nederlanders toegang tot internet).

13.3 Objectief gezien gaat het nu vaak beter dan 25 jaar geleden...

Economische groei en verbetering koopkracht en vermogens

Kijken we niet alleen naar de stemming in het land, maar naar hoe het feitelijk is gegaan in Nederland op een aantal belangrijke terreinen, dan zien we daar over het algemeen een positief beeld.

De afgelopen 25 jaar kenmerken zich door een sterke economische groei en stijgende inkomens. Vooral tussen 1990 en 2000 was de economie in bloei. Zo nam het bruto binnenlands product (bbp) tussen 1990 en 2016 toe met 68%. Doordat een relatief klein deel van deze nationale welvaartsgroei terecht kwam bij huishoudens, en de groei verdeeld moest worden over meer inwoners en meer kleinere huishoudens, is het positieve effect van deze groei op het besteedbare inkomen voor de burger kleiner dan men op het eerste gezicht zou denken. Maar vrijwel alle groepen zijn er tussen 1990 en 2000 in koopkracht op vooruitgegaan. Die van de 65-plussers steeg het meest: met 13% voor alleenstaanden en 11% voor samenwonenden. Uitzonderingen vormen de zelfstandigen (winstinkomens), die hun koopkracht zagen dalen met 5%, en niet-westerse migranten (met een koopkrachtdaling van 6%).

Ook in het tijdvak 2000-2007 gingen bijna alle groepen erop vooruit. De eenverdieners zagen hun koopkracht met 17% toenemen, de tweeverdieners met kinderen met 19%. De toename was minder bij de eenverdieners zonder kinderen (1%) en uitkeringsgerechtigden (7%).

Na het hoogtepunt in 2007 volgt de economische crisis. Vrijwel alle groepen moesten ten opzichte van 2007 koopkracht inleveren. Uitschieters vormden de zelfstandigen en eenver-

diemers zonder kinderen. Van beide groepen nam de koopkracht met 14% af ten opzichte van 2007. Uitzonderingen vormden de werknemers (met een gelijkblijvende koopkracht), uitkeringsgerechtigden (een koopkrachtstijging van 6%) en gepensioneerden jonger dan 65 jaar (een koopkrachtstijging tussen 2007 en 2014 van 8%).

Aan de bovenkant van de inkomensverdeling ontvangt de rijkste 10% van de bevolking ruim 20% van het totale inkomen. Dit aandeel is al jaren gelijk. Het aandeel dat de rijkste 1% ontvangt is daarentegen toegenomen: ontving deze groep in de jaren negentig ruim 3% van het totale inkomen, in 2014 was dat bijna 5%.

Niet alleen het inkomen, maar ook de vermogenspositie van huishoudens bepaalt hun bestedingsmogelijkheden en de algemene economische ontwikkeling. In internationaal opzicht hebben Nederlanders volgens het Centraal Planbureau weinig spaargeld in verhouding tot hun inkomen, maar wel vertegenwoordigen hun huis en pensioen een groot vermogen. Veel mensen zullen niet beseffen dat een gemiddeld Nederlands huishouden in 2016 beschikte over een brutovermogen van 477.000 euro (incl. pensioenvoorzieningen) en een schuld had van 104.000 euro, wat neerkomt op een nettovermogen van 373.000 euro. Tussen 1997 (het eerste jaar waarover we kunnen rapporteren) en 2008 is het gemiddelde nettovermogen van huishoudens gestegen met 51%. Daarna trad min of meer een stabilisatie op. Over de gehele periode 1997-2016 was de vermogensgroei gemiddeld 2,3% per jaar (dat is een hogere groei dan bij het inkomen). Deze groei komt vooral door een sterke stijging van de waarde van pensioenvoorzieningen en van het vermogen uit het eigenwoningbezit.

Gestegen arbeidsparticipatie

Bekijken we de arbeidsmarkt over een periode van 25 jaar, dan valt op dat de beroepsbevolking aanzienlijk sneller is toegenomen dan de potentiële beroepsbevolking (bevolking van 15-64 jaar). De bevolking van 15-64 jaar is sinds 1990 met ruim 7% toegenomen, terwijl de beroepsbevolking groeide met 33%. Overigens is de groei van de beroepsbevolking sinds 2009 afgevlakt en ontwikkelt die zich sindsdien in lijn met de bevolking van 15-64 jaar.

Sinds 1990 is de arbeidsparticipatie fors toegenomen, vooral onder ouderen en vrouwen. De arbeidsparticipatie onder ouderen is tegenwoordig bijna 2,3 keer zo groot als in 1990. Daarbij moet worden aangetekend dat de arbeidsparticipatie van deze groep begin jaren negentig erg laag was. Ook voor vrouwen is de arbeidsparticipatie, met een toename van meer dan 26 procentpunten, sinds 1990 sterk toegenomen.

Stijging in opleidingsniveau

Het opleidingsniveau in Nederland stijgt al geruime tijd en ook de afgelopen 25 jaar steeg het gestaag door. Het aandeel laagopgeleiden onder de 25-64-jarigen daalde tussen 1990 en 2016 van 45% naar 23% en het aandeel middelbaar opgeleiden steeg van 37% naar ruim

40%. Het aandeel met een hogere opleiding verdubbelde van 18% naar 36%. De positieve ontwikkeling was met name bij vrouwen opvallend. Ook zijn er verschillen met andere bevolkingsgroepen. Al jaren kampen migranten afkomstig uit Turkije, Marokko, Suriname en de (voormalige) Nederlandse Antillen met onderwijsachterstanden. Weliswaar stijgt hun opleidingsniveau (vooral dankzij de onderwijsdeelname van de in Nederland geboren tweede generatie), maar doordat ook het opleidingsniveau van autochtone Nederlanders stijgt, is de achterstand nog niet ingelopen. Vooral het opleidingsniveau van de migranten uit Marokko en Turkije en hun nakomelingen blijft achter bij die van autochtone Nederlanders, ondanks de sprong voorwaarts sinds 2003. Een van de belangrijke factoren daarbij is taalachterstand. Uit recent scp-onderzoek (Huijnk en Andriessen 2016) blijkt dat met name in Turkse gezinnen relatief weinig Nederlands wordt gesproken.

Dat het goed gaat met het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking blijkt ook uit de doorgaande afname van het aantal voortijdig schoolverlaters (jongeren die het onderwijs verlaten zonder startkwalificatie – een diploma van minimaal havo, vwo of mbo-niveau 2).

Naast een goede initiële opleiding vragen ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en in de samenleving erom dat burgers hun kennis en vaardigheden blijven ontwikkelen. Dit wordt wel aangeduid met ‘een leven lang leren’. In 2016 nam bijna 19% van de volwassenen in de maand voordat ze ondervraagd werden deel aan een opleiding of training. Dat aantal ligt hoger dan in de meeste andere landen van de Europese Unie (gemiddeld bijna 11%). Binnen de EU ligt de deelname aan een leven lang leren alleen in de Scandinavische landen hoger dan in Nederland.

Stijgende levensverwachting

In de periode 1990-2015 is ook onze gezondheid verder verbeterd. De levensverwachting is fors toegenomen en we overlijden op steeds hogere leeftijd. Onze fysieke mobiliteit is verbeterd, met name onder mensen van middelbare leeftijd en onder ouderen. Daarbij past dat ouderen meer zijn gaan sporten. De levensverwachting in goede gezondheid en de levensverwachting zonder fysieke beperkingen zijn toegenomen.

In 2016 was de levensverwachting bij de geboorte voor mannen nog net geen 80 jaar en voor vrouwen ruim 83 jaar. In de 25 jaar die we hier beschrijven, is de levensverwachting met gemiddeld 4,5 jaar gestegen (voor vrouwen met 3 jaar, voor mannen met 5,9 jaar). Omgerekend betekent dit dat elk jaar de levensverwachting voor vrouwen gemiddeld met 1,5 maand (44 dagen) is gestegen, en voor mannen zelfs met bijna 3 maanden (86 dagen). Tot de jaren vijftig van de vorige eeuw is vooral winst geboekt door de daling van de kindersterfte. De afgelopen decennia komt de toename van de levensverwachting vooral door verbetering van de overlevingskansen op hogere leeftijd. Weliswaar worden er zorgen geuit over de kosten van de zorg, maar meer zorg leidt niet alleen tot hogere kosten, maar ook tot gezondheidswinst. Een recente studie naar de stijging van de levensverwachting bij geboorte tussen 2000 en 2009, schat dat 47% van de stijging onder vrouwen en 30% van

de stijging onder mannen is toe te schrijven aan de stijging van de uitgaven aan gezondheidszorg.

Gedaalde criminaliteit

Ook ten aanzien van de criminaliteit in Nederland is vooruitgang geboekt. De criminaliteit is afgenomen, niet alleen volgens de politieregistraties, maar ook volgens burgers zelf. In de jaren negentig was van een daling nog geen sprake. Deze zette net na de eeuwwisseling in en ging ook daarna verder, ondanks de economische crisis. De daling betreft alle onderscheiden delicttypen: geweld, vermogen en vernieling. In de laatste vijf jaar is alleen het door burgers gerapporteerde geweld niet verder afgenomen, al werd het wel minder door de politie geregistreerd. Vooral onder jongeren is het aandeel verdachten sterk afgenomen. Een lagere meldingsbereidheid onder slachtoffers en een lager aandeel ophelderingen door de politie dragen wellicht voor een klein deel bij aan deze trends, maar zijn geen afdoende verklaring voor de gedaalde criminaliteit (een trend die ook in andere westerse landen zichtbaar is).

Zowel de politie als de rechterlijke macht kan rekenen op aanzienlijk draagvlak onder de bevolking. Vergeleken met andere instituties spreken burgers in hen het meeste vertrouwen uit. Bovendien is het vertrouwen in de rechtspraak en de politie gestegen, evenals de tevredenheid over de politie. Wel zijn er aanzienlijke verschillen tussen bevolkingsgroepen. Hoogopgeleiden en jongeren hebben het meeste vertrouwen en zijn het meest tevreden. In 2016 was een minderheid van ongeveer 30% (zeer) tevreden over het functioneren van de politie (een lichte stijging ten opzichte van 2012) en was een meerderheid van ongeveer 70% van mening dat rechters te lichte straffen opleggen.

Hoewel gevoelens van veiligheid zich volgens een eigen dynamiek ontwikkelen, los van de werkelijke mate van criminaliteit, constateren we dat zowel het gerapporteerde slachtofferschap alsook de geregistreerde criminaliteit en de gerapporteerde onveiligheidsgevoelens in de afgelopen tien jaar zijn gedaald. Ook zijn er steeds minder mensen die denken dat de criminaliteit in Nederland toeneemt, of die de criminaliteit in Nederland een groot probleem vinden; dat aandeel daalde van maar liefst 90% in de eerste helft van de jaren negentig naar zo'n 60% respectievelijk 65% nu. Mogelijk dringt de feitelijke criminaliteitsontwikkeling dan toch langzaam door tot de perceptie ervan.

Meer koopwoningen; sterkere focus corporaties op lagere inkomens

De woningmarkt is flink veranderd in de afgelopen 25 jaar: het aantal mensen met een koopwoning is toegenomen van 45% tot 59%. Vooral onder de hogere en middeninkomens nam het eigenwoningbezit toe, met name in de jaren negentig.

In de huursector nam het aandeel corporatiehuurders afkomstig uit de laagste 20% inkomens in de afgelopen 25 jaar toe van 12% tot ruim 45%. In de jaren negentig verliep dit proces snel en de laatste paar jaar versnelde deze ontwikkeling opnieuw. De laatste jaren zal de strenge woningtoewijzing hierin meespelen: middeninkomens verdienen al

snel te veel voor een sociale huurwoning (conform het beleid om sociale huurwoningen meer voor de laagste inkomens te reserveren).

Blijvende aandacht is er voor energiemaatregelen aan de woning. In 2015 had meer dan de helft van de woningen een (voorlopig) A-, B- of C-label (op een schaal van A-G, waarbij A het meest energiezuinig is). Het label geeft sinds 2008 verplicht de energieprestatie van de woning weer, die beter wordt beoordeeld naarmate er meer gevel-, vloer- en dakisolatie is toegepast, enkel- of dubbelglas door HR++-glas is vervangen en er een hoogrendementsketel en zonneboiler aanwezig zijn. De verduurzaming van de woningvoorraad loopt overigens flink achter op het schema van afspraken voor 2020, die zijn gemaakt tussen corporaties, particuliere verhuurders en het ministerie van BZK in 2012 (Convenant energiebesparing huursector).

De tevredenheid met koophuizen ligt beduidend hoger dan die met huurhuizen, hoewel ook daar zo'n 80% van de bewoners (zeer) tevreden is. Het kwaliteitsverschil tussen huur- en koophuizen is groter dan het verschil in tevredenheid; mensen met een huurhuis zijn, gegeven de kwaliteit van hun woningen, meer tevreden dan woningeigenaren. Dat komt echter niet tot uitdrukking in de ervaren spanningen tussen burenhuurders: ruim 10% van de corporatiehuurders zegt vaak last te hebben van de burenhuurders, tegen 4% van de woningeigenaren.

Het wonen is over de jaren wel duurder geworden: de gemiddelde woonlasten stegen van 360 euro per maand in 1994 naar 700 euro per maand in 2015 (een stijging van gemiddeld 3,2% per jaar; na correctie voor de algehele prijsontwikkeling is de stijging gemiddeld 1,2% per jaar). Dit komt vooral door de nettowoonlasten; de bijkomende uitgaven (energie enz.) stegen minder snel. Dat de woonlasten stegen betekent niet automatisch dat huishoudens een groter deel van hun inkomen aan wonen zijn gaan besteden. Over het algemeen stegen de zogeheten woonquotes (het aandeel van de nettowoonlasten binnen het besteedbare huishoudensinkomen) gemiddeld over huur en koop, tot 2009; vanaf dat moment zijn ze redelijk constant. In 1994 was de gemiddelde woonquote 24%, in 2015 27%. Hogere opleidingsniveaus kennen gemiddeld lagere woonquotes: ze hebben wel hogere woonlasten, maar hun inkomen is naar verhouding nog hoger. Tussen 1994 en 2015 stegen de woonquotes voor de mensen met een hoge opleiding van 19% naar 24%, en de woonquote van laagopgeleiden van 25% naar 32%. Tot en met 2002 hadden ouderen de hoogste woonquotes, in de laatste jaren zijn dit juist de jongeren. Alleenstaanden en eenoudergezinnen hebben door de tijd heen de hoogste woonquotes (35% resp. 31% in 2015). Veel van de verschillen hangen samen met de hoogte van de inkomens.

Stabiele deelname vrijwilligerswerk; sterke daling van lidmaatschap kerken, vakbonden en politieke partijen

Op sommige terreinen is het beeld over de afgelopen 25 jaar stabiel. Zo zijn er weinig aanwijzingen dat de maatschappelijke inzet en betrokkenheid van Nederlanders de afgelopen 25 jaar is veranderd. Het percentage Nederlanders dat aangeeft vrijwilligerswerk te verrich-

ten is sinds 1990 redelijk constant gebleven. Doorgaans schommelt het tussen de 25% en 30%. Daarbij is het goed om op te merken dat Nederlanders in vergelijking met andere Europeanen veel aan vrijwilligerswerk doen.

Hetzelfde redelijk stabiele beeld zien we voor het deel van de bevolking dat zich de afgelopen 25 jaar heeft ingespannen voor een (sub)lokale kwestie (het aandeel schommelt tussen de 15% en 25%), of een (inter)nationale kwestie (tussen de 10% en 15%). In de afgelopen 25 jaar zien we geen duidelijke trends, maar slechts fluctuaties.

Over een periode van 25 jaar was het totale aantal leden van de drie grootste vakverenigingen het grootst in 2000. Destijds waren bijna 1,8 miljoen mensen lid; dat is sindsdien geleidelijk gedaald naar bijna 1,5 miljoen in 2016. Een belangrijke oorzaak is de vergrijzing van het ledenbestand.

Ook het aantal leden van de vijf grootste kerken en het Nederlands Bijbelgenootschap is geleidelijk gedaald (van 8,6 miljoen in 1994 naar bijna 6 miljoen in 2015). Vooral de Rooms-Katholieke Kerk en de Protestantse Kerk in Nederland zagen hun ledenaantal sterk teruglopen. Betrouwbare tijdreeksen over het aantal moskeegangers – een steeds grotere geloofsgroep – ontbreken. Op dit moment wonen er, naar schatting, ongeveer een miljoen moslims in Nederland. In 1990 waren dit er, eveneens naar schatting, een kleine half miljoen. Met andere woorden, het aantal moslims is de afgelopen 25 jaar in ons land verdubbeld, terwijl het aantal leden van christelijke kerken over dezelfde periode met (ruim) twee miljoen (ongeveer 25%) is afgenomen. Een goede vergelijking is echter lastig, omdat het bij de schatting van moslims gaat om de geloofsovertuiging en niet om lidmaatschap, zoals bij de cijfers over de christelijke gemeenschap.

Naast vakbonden en kerken zijn er natuurlijk nog meer soorten maatschappelijke organisaties, zoals sportbonden, consumentenorganisaties en organisaties die zich bezighouden met internationale hulp en solidariteit. Helaas ontbreken recente cijfers, maar in de periode 1994-2012 is het aantal donateur- en lidmaatschappen van consumenten-, ouderen-, natuur- en milieu-, en sportorganisaties gestegen, terwijl dat van omroep-, vrouwen-, gezondheids- en welzijnsorganisaties en maatschappelijke organisaties op het gebied van internationale hulp en solidariteit is gedaald.

Tot slot, hoewel het aantal leden van een politieke partij afneemt (van 325.000 in 1990 tot 265.000 in 2017), geldt dat niet voor de belangstelling voor de politiek. Sinds 1990 is de opkomst bij algemene verkiezingen redelijk constant. Daarnaast zien we veranderingen in de wijze waarop mensen zich politiek en maatschappelijk vrijwillig willen inzetten: minder in verbanden, meer individueel en meer gericht op concrete en afgebakende acties en onderwerpen.

Hoeveelheid vrije tijd niet veranderd in 25 jaar; wel veranderingen in de invulling ervan

Een tamelijk stabiel beeld zien we ook bij de hoeveelheid vrije tijd; die is in 2016 iets meer dan 47 uur per week en is daarmee niet veel veranderd in de afgelopen 25 jaar. Bijna drie-

kwart van de Nederlanders is van mening dat hij of zij voldoende vrije tijd heeft. Niet alleen de totale hoeveelheid, ook de inrichting van de vrije tijd verschilt in 2016 maar weinig van die in 1990. De meeste tijd gaat naar het gebruik van media en ICT (bijna 19 uur) en naar het onderhouden van sociale contacten (bijna 10 uur in 1990 en ruim 8 uur in 2016). Hoewel de nieuwe vormen van ICT en sociale media inmiddels een belangrijk aandeel in het media-gebruik hebben, is er geen sprake van een complete omslag: klassieke vormen van media worden nog altijd veel gebruikt. Er wordt bijvoorbeeld nog veel televisie gekeken en naar de radio geluisterd op het moment van uitzending, en boeken, kranten en tijdschriften worden vooral nog van papier gelezen.

Wel een grote verandering is de groei van het computerbezit geweest: in 1990 had nog geen derde van de Nederlanders thuis een computer, maar in 2013 had bijna iedereen er een (93%). De belangrijkste ontwikkeling in de tussentijd was de aansluiting op internet. Had in 1995 nog slechts 4% van de 12-64-jarigen toegang tot internet, in 2013 was dat 97%. Door de digitalisering zijn de gebruiksmogelijkheden en keuzevrijheid van mediagebruikers bij het informeren, amuseren en communiceren enorm toegenomen.

Kijken we naar enkele andere onderdelen van de vrijetijdsbesteding, dan blijkt dat Nederlanders in 2016 sportiever zijn dan in 1990: inmiddels sport ongeveer de helft van de Nederlanders wekelijks (in 1990 was dat nog ongeveer 40%). Opmerkelijk is dat het aandeel 65-plussers dat wekelijks sport tussen 2001 en 2016 is toegenomen, van 26% tot 37%; daarentegen is bij jongeren van 12-19 jaar het aandeel sporters in diezelfde periode gedaald, van 77% naar 70%. Het aandeel mensen dat lid is van een sportvereniging daalde tussen 1990 en 2000 en bleef daarna stabiel. Er lijkt tegenwoordig wel een grote behoefte te zijn om op flexibele momenten te sporten.

Hoewel de tijd die mensen aan sociale contacten besteden tussen 1990 en 2016 daalde, bleef de frequentie van sociaal contact stabiel. Dit kan betekenen dat mensen elkaar korter zien of spreken, of dat zij sociale contacten vaker combineren met andere activiteiten. De trends in het bereik van cultuur zijn wisselend. De populariteit van klassieke muziek daalt gestaag, popmuziek heeft een groter bereik gekregen. Na een aanvankelijke daling in de jaren negentig steeg het aandeel van de bevolking dat minstens een keer in een jaar een museum bezoekt.

Het aantal vakanties nam in de afgelopen 25 jaar sterk toe. In vergelijking met andere Europeanen gaan relatief veel Nederlanders op vakantie. In 2014 ging 82% van de Nederlanders ten minste een keer per jaar op vakantie, tegenover een EU-gemiddelde van 60%. De toegenomen welvaart heeft voor veel mensen de mogelijkheden om te reizen vergroot.

Net als bij de vrije tijd zijn er weinig veranderingen in de hoeveelheid tijd die besteed wordt aan betaalde arbeid, zorgtaken en onderwijs; deze activiteiten worden samen aangeduid met 'verplichte tijd'. Deze tijd bedroeg ongeveer 45 uur in 1990, evenals in 2016. Tussen mannen en vrouwen is er geen verschil in de totale tijd die ze aan deze activiteiten besteden, maar mannen besteden meer tijd aan betaald werk en minder aan het huishouden en de zorg voor kinderen of andere huisgenoten. Hoewel drukte op zich niet negatief hoeft te

zijn, geldt wel dat een derde van de Nederlanders zich ten minste een keer per week opgejaagd voelt. Drukke kan dus negatief uitpakken voor de kwaliteit van leven als mensen veel stress ervaren en het gevoel hebben tekort te schieten.

Verbeterde algemene leefsituatie in de afgelopen 25 jaar

De kwaliteit van leven in Nederland, gemeten met de Leefsituatie-index, heeft zich de afgelopen 25 jaar in positieve zin ontwikkeld. Tot 2010 was er sprake van een continue verbetering, maar als gevolg van de economische crisis is deze positieve trend in 2010 omgeslagen. Tussen 2010 en 2012 verslechterde de leefsituatie en in de vorige editie van *De sociale staat van Nederland* was de conclusie dat de neergang in 2014 stabiliseerde. ‘Nederland veert terug’ was toen de boodschap. Nu blijkt dat van terugveren nog niet echt sprake is, maar ook dat de verslechtering niet doorzet.

Kijken we niet naar het gemiddelde, maar naar verschillen tussen groepen, dan valt in de eerste plaats op dat de leefsituatie voor alle onderscheiden sociale groepen verbeterde. In de tweede plaats valt op dat de verschillen tussen sociale groepen in dezelfde periode kleiner werden, behalve die tussen hoog- en laagopgeleiden en tussen mensen met en zonder een ernstige ziekte of aandoening: die verschillen werden groter.

De leefsituatie verbeterde weliswaar, maar het geluk nam niet toe na 1990 en er was slechts een beperkte stijging in de levenstevredenheid sinds 2004. Geluk en levensstevredenheid staan in steeds grotere belangstelling. Vanaf 2012 brengen de Verenigde Naties jaarlijks het *World happiness report* uit, dat inzicht geeft in de rangorde van landen op basis van geluk. In het meest recente rapport uit 2017 komen de Nooren als het gelukkigst uit de bus en staat Nederland op de zesde plaats. De verschillen aan de top zijn echter zeer gering. Uit het vn-rapport blijkt verder dat de economische crisis voor de verschillende landen anders heeft uitpakkt: in sommige landen, met name die economisch hard zijn geraakt, is het effect op geluk sterker dan in andere landen. Griekenland, Spanje en Italië zijn de klap van de crisis nog niet te boven, wat ook geldt voor Denemarken. De economische crisis heeft op het Nederlandse geluk nauwelijks invloed gehad.

13.4 ... maar we zien ook risico's en bedreigingen

Leefsituatie nog niet helemaal hersteld en verschillen tussen groepen nemen weer toe

Hoewel de leefsituatie in de afgelopen 25 jaar verbeterde en de verschillen tussen groepen in het algemeen kleiner werden, zien we voor de meeste sociale groepen de verschillen in de laatste paar jaar weer toenemen. Of dit een na-ijleffect van de economische crisis is en of dit verder doorzet, zullen we moeten afwachten. In het algemeen is bovendien de kwaliteit van leven in de meest recente jaren weliswaar niet verder gedaald, maar ook niet gestegen, terwijl toch alweer enige tijd sprake is van economische groei.

Verder valt op dat sinds 2004 levenstevredenheid bij mensen met een slechte leefsituatie afnam, terwijl die van mensen met een goede leefsituatie gelijk bleef. De combinatie van een minder goede leefsituatie en niet-gelukkig zijn komt samen bij een groep die we gede-

priveerden hebben genoemd. Bij deze groep is sprake van een stapeling van problemen in combinatie met weinig eigen mogelijkheden om de situatie te verbeteren (in die zin is de groep vergelijkbaar met wat in het *Sociaal en Cultureel Rapport 2014* precariaat is genoemd, zie Vrooman et al. 2014). Ten opzichte van de mensen die het beter hebben getroffen in het leven zijn de gedepriiveerden veel minder tevreden met de regering, de samenleving of hun eigen leven. Ook zijn ze veel kwetsbaarder waar het hun hulpbronnen betreft (58% heeft een laag inkomen en 70% is laagopgeleid). Bovendien zijn ze vaker sociaal geïsoleerd en zeggen ze minder vaak te gaan stemmen. Wat de zorgen over deze groep nog groter maakt, is dat meer dan de helft van hen aangeeft weinig regie te hebben over het eigen leven en ook geen kansen te zien om vooruit te komen in het leven. In omvang betreft het een groep van ongeveer 5% van de volwassen bevolking. Deze groep is tussen 1990 en 2017 als percentage van de bevolking nauwelijks kleiner geworden (maar in absolute aantallen nam ze toe van 500.000 tot bijna 700.000). Bij deze groep ontbreekt het vaak aan wat we moderne vaardigheden hebben genoemd, waarvan het ervaren van regie over het eigen leven een belangrijke exponent is.

Nederland is een rijk land, maar kent ook armoede

Eerder zagen we dat de welvaart in Nederland is toegenomen; zo groeide het bbp met 68%. Dat betekent echter niet dat er geen armoede meer is in Nederland. De ontwikkeling van het aandeel mensen dat in armoede leeft (volgens het niet-veel-maar-toereikend-criterium) kent golfbewegingen, maar is de laatste paar jaar opgelopen en ligt in 2017, met 6,6%, hoger dan in 1990 (toen was 5,7% arm). Uitkeringsgerechtigden (31% in 2017) en eenoudergezinnen (22% in 2017) zijn de afgelopen 25 jaar de groepen met veruit het hoogste armoederisico. Van de niet-westerse migranten leeft een op de vijf in armoede; dat getal is al 25 jaar min of meer constant.

Ook onder werknemers en zelfstandigen komt armoede voor. De arme werknemers en zelfstandigen worden ook wel de *working poor* genoemd. Er blijkt een aanzienlijk verschil te bestaan tussen beide groepen. Het aandeel arme werknemers schommelt na 1990 rond de 3%, het aandeel arme zelfstandigen is 10% à 11%. Ondanks de economische golfbewegingen zijn deze aandelen tamelijk stabiel. Wel daalde de armoede onder 65-plussers sinds 1990 naar zo'n 3% en is die daarmee op dit moment nog niet de helft van het gemiddelde armoedepercentage in Nederland.

Het aandeel huishoudens dat aangeeft schulden te moeten maken of spaargeld te moeten aanspreken om rond te kunnen komen, ligt op 6%. Dit aandeel is tussen 1990 en 2016 tamelijk constant en schommelt tussen de 5% en 7% (met als enige uitzondering 2005, toen het 9% was). Bij sommige groepen ligt dit percentage echter een stuk hoger; zo had 19% van de niet-werkzame kostwinners en 13% van de eenoudergezinnen in 2016 moeite om rond te komen. De groep die geen moeite heeft met rondkomen (en juist geld overhoudt) varieert meer in de tijd. Begin jaren negentig was dit 44%, in 2016 is de omvang van deze groep 52%. Onder deze groep bevinden zich vooral de hoogopgeleiden, werkzame personen en stellen zonder kinderen.

Het aantal verstrekte uitkeringen steeg tussen 1990 en 2016 van 3,8 miljoen naar 5,1 miljoen. Deze toename kan worden toegeschreven aan de vergrijzing, ontwikkelingen in het beleid en conjuncturele golfbewegingen in de economie. Ook de bevolkingsgroei speelt hier mee. Als een soort samenvattende maat voor de uitkeringsafhankelijkheid fungeert de i/a-ratio. Dat is de verhouding tussen economisch inactieven en actieven. Deze ratio geeft het financiële draagvlak van de uitkeringsafhankelijkheid aan. De i/a-ratio was 77 in 1990, daalde naar 62 rond de eeuwwisseling en is als gevolg van de crisis weer opgelopen tot 71 in 2016. Dat betekent dat tegenover 100 werkenden 71 niet-werkenden staan. Het financiële draagvlak is dus duidelijk verslechterd. Een groot deel van de i/a-ratio komt door de leeftijdsopbouw van de bevolking. Worden de 65-plussers niet meegenomen, dan dienden in 2016 100 actieven slechts 26 inactieven te onderhouden; in 1990 waren dat er 39.

Groeiende flexibilisering van de arbeidsmarkt

Een belangrijke verandering op de arbeidsmarkt is de flexibilisering. Kijken we over een periode van twintig jaar, dan is het aandeel werknemers met een vaste arbeidsrelatie sterk afgenomen, van 71% in 1996 tot 61% in 2016. Het aandeel verschuift vooral richting flexibele arbeidsrelaties (van 16% in 1996 naar 22% in 2016) en zzp'ers (van 8% in 1996 naar 12% in 2016). De verschuiving richting meer flexibele arbeidsrelaties doet zich voor sinds 2005, de verschuiving richting zzp'ers begon een paar jaar eerder in 2002. Dat hier niet alleen individuele, maar ook maatschappelijke risico's aan verbonden zijn, blijkt onder meer uit het feit dat er, vanwege de hoge kosten, nogal wat zzp'ers onverzekerd zijn tegen arbeidsongeschiktheid en geen adequate pensioenvoorziening hebben.

Op technologisch gebied belooft de toekomst een aantal mogelijk ingrijpende ontwikkelingen. Het is waarschijnlijk dat toenemende mogelijkheden op het gebied van automatisering tot een verschuiving van taakeisen leiden. En hoewel, weliswaar in de vs, momenteel slechts circa 1% van de mensen maandelijks inkomen ontleent aan een online platform (Uber, TaskRabbit, enz.), kunnen de toenemende technische mogelijkheden tot een verdere groei van de op-aanvraag economie leiden, en daarmee mogelijk tot een verdere groei van het segment zzp'ers dat op deze vraag inspringt.

Zorgen over afnemende (basis)vaardigheden en toegankelijkheid van onderwijs

Ondanks de positieve ontwikkelingen in het opleidingsniveau van Nederlanders zijn er zorgen over (de toekomst van) het onderwijs. Het niveau is gestegen, maar tegelijkertijd zijn de prestaties van de huidige generatie scholieren in het basis- en voortgezet onderwijs slechter voor met name wiskunde en rekenen dan vijftien tot twintig jaar geleden. Dit terwijl er juist sterk is ingezet op verbetering van prestaties en excellentie. Ondanks het gevoerde onderwijsachterstandenbeleid worden de verschillen in kansen tussen leerlingen uit verschillende sociaaleconomische milieus de laatste jaren groter. Door de vroege selectie in het Nederlandse onderwijssysteem bepaalt het instroomniveau in het voortgezet onderwijs in belangrijke mate de route van de mogelijke vervolgopleidingen. Daar komt bij dat kinderen van hoger opgeleide ouders, bij gelijke prestaties, een beduidend grotere

kans hebben om door te stromen naar het hoger onderwijs dan leerlingen van lager opgeleide ouders (volgens de onderwijsinspectie een drie keer zo grote kans, onder meer doordat hoogopgeleide ouders proberen hun kinderen direct na de basisschool in een zo hoog mogelijk schooltype geplaatst te krijgen). Hierdoor vermindert de toegankelijkheid voor met name leerlingen uit sociaaleconomisch zwakkere milieus. Het imago van vmbo en mbo is er de laatste decennia niet beter op geworden, terwijl de samenleving nog steeds een grote behoefte heeft aan arbeidskrachten in bijvoorbeeld de techniek en de zorg.

Vooraf kwetsbare groepen in de samenleving blijken nadeel te ondervinden van een opeenstapeling van drempels bij de overgangen in de onderwijsloopbaan. Kinderen uit hogere sociaaleconomische milieus zijn beter in staat de drempels te omzeilen en hun ouders zijn beter in staat voor de belangen van hun kinderen op te komen. Daarmee neemt het verschil tussen hoog- en laagopgeleiden, na de geleidelijke emancipatie van kinderen van laagopgeleide ouders in het onderwijs, weer toe.

We worden ouder, maar (chronisch) zieker; aanbod aan informele zorg dreigt te verminderen

Hiervoor zagen we dat de levensverwachting is gestegen. Tegelijk is het percentage mensen dat een chronische ziekte heeft en het percentage dat meerdere chronische ziekten heeft ook toegenomen. De levensverwachting zonder chronische ziekten is dan ook gedaald. Wel zijn de iets minder oude mensen gezonder dan eerdere generaties van dezelfde leeftijd.

Een van de opvallendste ontwikkelingen is dat het aantal mensen met overgewicht in de loop der tijd gestaag is toegenomen van 30% in 1990 tot ruim 43% nu. Op zich is overgewicht geen aandoening, maar (ernstig) overgewicht is wel een risicofactor voor aandoeningen als diabetes type 2, hoge bloeddruk, galstenen, hart- en vaatziekten, rug- en gewrichtsklachten en bepaalde soorten kanker.

Over de periode 1990-2015 is het percentage mensen dat een goede of zeer goede gezondheid rapporteert iets gedaald, maar het schommelt nog steeds rond de 80%.

Het is wel verondersteld dat informele zorg de formele zorg aan het vervangen is, maar de in dit rapport gepresenteerde cijfers over mantelzorg wijzen daar niet op. Zo neemt het percentage vrijwilligers in de bureu-, bejaarden- en gehandicaptenhulp niet toe. Hier kunnen in de niet zo verre toekomst knelpunten gaan ontstaan. De behoefte aan informele zorg en ondersteuning neemt toe in de Nederlandse samenleving, het beschikbare aanbod neemt echter af.

Registraties van discriminatie nemen toe

Discriminatie heeft een grote impact op degenen die het treft en kan de sociale samenhang in de samenleving ondermijnen. Vanaf 2008 zijn politiecijfers over discriminatie beschikbaar. In 2016 werd volgens de politieregistraties het meest gediscrimineerd op grond van herkomst (39%). Tussen 2008 en 2014 was er sprake van een stijgende lijn, met een piek na

de uitspraken van Wilders over ‘minder Marokkanen’ in 2014. Met 30% wordt vervolgens discriminatie van lhbt’ers (lesbiennes, homoseksuelen, biseksuelen en transgenders) het meest geregistreerd. Ook deze vorm van discriminatie neemt sinds 2008 toe in de registraties, zij het meer geleidelijk. 8% van de geregistreerde discriminatie betrof discriminatie op grond van godsdienst; hiervan was 95% gericht tegen moslims. Een deel van de discriminatie van moslims – in Nederland vaak van Noord-Afrikaanse of Turkse afkomst – zal ook geclassificeerd zijn als discriminatie op grond van herkomst. Eveneens 8% betrof antisemitisme. Overige motieven voor discriminatie worden veel minder vaak geregistreerd.

Hoewel politieregistraties een steeds beter beeld geven van discriminatie, is dat beeld ook onvolledig, doordat slachtoffers of getuigen niet elk incident bij de politie melden. Antidiscriminatievoorzieningen (adv’s) zijn vaak een laagdrempelig alternatief, waardoor zij een aanvullende bron van informatie vormen. Een kanttekening bij deze bron is dat klachten bij adv’s juridisch niet altijd staande blijven. Ook de ontwikkeling van adv-meldingen wordt gedomineerd door Wilders’ bovengenoemde uitspraken in 2014, die eenmalig tot bijna 9714 klachten leidden. Daarna was er een terugval van het aantal klachten in 2015 (4561) en 2016 (4596). In tegenstelling tot de politieregistraties in 2015 en 2016 is het aantal adv-meldingen hiermee in bijna tien jaar niet zo laag geweest.

13.5 Slotbeschouwing¹

In deze ssn, waarin we 25 jaar terugkijken, schetsen we op veel terreinen een redelijk positief beeld. Toch is er ook een aantal hardnekkige problemen, ongemakken en ongelijkheden. Om enkele voorbeelden te noemen: het hardnekkige verschil in levensverwachting tussen hoog- en laagopgeleiden, de verschillen in opleidingsniveau tussen autochtoon Nederlandse kinderen en kinderen met een migratieachtergrond, de toegenomen discriminatie van lhbt’ers, en de aanhoudende armoede ondanks de grote rijkdom van Nederland. En niet onbelangrijk: hoewel het objectief gezien op veel terreinen beter gaat dan in 1990, en ook de mate van tevredenheid en geluk niet achteruit zijn gegaan, is er toch ook veel onzekerheid onder burgers. Uit de kwartaalonderzoeken van het scp blijkt keer op keer dat een meerderheid van de burgers het gevoel heeft dat het met Nederland de verkeerde kant opgaat. Het feit dat het beter gaat, betekent nog niet dat iedereen dat ook zo voelt. En vermoedelijk is dat omdat er ook heel veel verandert in de maatschappij en mensen oude zekerheden kwijtraken. De verzorgingsstaat verandert, de overheid verwacht meer eigen initiatief van burgers, waarbij niet altijd duidelijk is wat burgers van de overheid kunnen verwachten. De wereld is in beweging en voor velen leidt dat tot gevoelens van onzekerheid.

In de laatste editie van het *Sociaal en Cultureel Rapport* (Van den Broek et al. 2016) wordt geschetst hoe Nederland er in 2050 uit zou kunnen zien. Dat beeld is er een van grotere dynamiek, minder vaste kaders en dus meer maatwerk. Het is een veel complexer leven, dat eisen stelt aan individuen om zich staande te houden, waarbij de eigen regie een

belangrijke rol speelt. Een rode draad is dat er nieuwe vormen van maatschappelijke ongelijkheid en achterstelling kunnen gaan ontstaan. Was in het verleden de grootste tegenstelling die tussen groepen met en zonder economisch kapitaal of tussen opleidingsniveaus, in de toekomst zijn het andere vormen van kapitaal die (mede) verschillen in de samenleving gaan veroorzaken. In *Vershil in Nederland* schetste het scp een ‘zachte tweedeling’ in de samenleving, waarbij de verschillen tussen de achterblijvers (precariaat en onzekere werkenden) en de rest gebaseerd zijn op een combinatie van economisch, sociaal, cultureel en persoonskapitaal (Vrooman et al. 2014). In *De toekomst tegemoet* wordt beschreven dat de huidige maatschappelijke scheidslijn tussen de *haves* en de *havenots*, verandert in een scheidslijn tussen de *cans* en *cannots*:

In een veeleisende samenleving waarin mensen zelf de regie over hun leven moeten voeren, zullen sommigen beter hun weg kunnen vinden dan anderen. Mensen met een goede fysieke gezondheid en psychische veerkracht, met steile individuele leercurves alsook veel sociaal, cultureel en economisch kapitaal zullen beter op de veranderende samenleving toegerust zijn. Wat voor de een meer ruimte voor zelfontplooiing betekent, kan voor een ander een gevecht zijn om bij te blijven (Van den Broek et al. 2016: 219).

Degenen die mee kunnen met de nieuwe vereisten en die verandering eerder als uitdaging dan als bedreiging zien, de *cans*, beschikken over kwalificaties die in de toekomst (nog) belangrijker zullen zijn dan nu. Het gaat onder meer om leervermogen en intelligentie, om talent, vakmanschap, creativiteit, flexibiliteit en innovatievermogen. Het cognitieve aspect is zeker van belang, maar toch iets minder bepalend voor actieve participatie en maatschappelijk succes dan nu het geval is. Zorgen zijn er om degenen die de slag lijken te verliezen, de *cannots*: voor hen ligt de lat mogelijk te hoog.

We hoeven niet tot 2050 te wachten om die veranderingen te zien. Er wordt ook nu al door de politiek en in de samenleving meer en meer verwacht van de burger. De afgelopen 25 jaar heeft de overheid over het algemeen een terugtrekkende beweging gemaakt – van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving – en van mensen wordt verwacht dat zij zich vaker maatschappelijk inzetten, bijvoorbeeld als vrijwilliger of mantelzorgers. Daarnaast moeten mensen bij ziekte, handicaps of andere tegenslagen in het leven meer een beroep doen op hun sociale netwerk. In de eerdere hoofdstukken zijn al op meerdere plaatsen potentiële ongelijkheden beschreven tussen groepen die niet en groepen die wel de mogelijkheden of capaciteiten hebben mee te komen in de snel veranderende en veeleisende samenleving. Niet iedereen heeft een snel aanwezig of dichtbij staand sociaal netwerk. Met de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens zal dat in de toekomst nijpender worden. Er zijn al veel aanwijzingen dat ook hulpvaardigheid grenzen kent: overbelaste mantelzorgers, familieleden of vrienden willen echt wel bijspringen, maar haken af als het om langdurende of intensieve ondersteuning blijkt te gaan. Zelfredzaamheid en participeren is weerbarstiger en (op dit moment) minder algemeen mogelijk en vanzelfsprekend dan de overheid zou willen. Ook de combinatie van arbeid en zorg vraagt steeds meer om flexibiliteit.

Regie hebben over het eigen leven is een belangrijke kwaliteit van mensen om welvaart en welzijn (oftewel kwaliteit van leven) te kunnen realiseren. Dat geldt ook voor het bezitten van basale vaardigheden om met internet om te gaan, e-mails te versturen, of anderszins te communiceren via sociale media. Er zijn grote groepen mensen in de Nederlandse samenleving – bijvoorbeeld degenen die laaggeletterd zijn of die een (lichte) verstandelijke beperking hebben – voor wie dit moeilijk of zelfs onmogelijk is. Zelfs communicatie met de overheid kan voor hen een onmogelijke opgave worden. Onze informatiesamenleving lijkt hen te vergeten, er ontstaat een digitale kloof.

Ook in een snel veranderende arbeidsmarkt veranderen de noodzakelijke vaardigheden waarover mensen moeten beschikken. Technologische ontwikkelingen en flexibilisering van de arbeidsrelaties gaan snel, waardoor mensen zelfredzamer en ondernemender moeten worden. Ook dat is niet voor iedereen mogelijk. Een robot kan weliswaar vrij eenvoudig routineus werk overnemen, maar is voorlopig niet in staat tot sociale omgang, waardoor sociale en empathische vaardigheden van belang zullen blijven op de arbeidsmarkt. Bij een voortdurende toename van flexibiliteit van de arbeidsmarkt, zullen mensen zelfredzamer en ondernemender moeten worden om een plek op de arbeidsmarkt te krijgen of te houden. Mensen die al werk doen dat een groot beroep doet op dergelijke vaardigheden, zoals werkenden in het onderwijs en de zorg, zullen vermoedelijk vrij goed bestand zijn tegen eventuele negatieve gevolgen van technologische ontwikkelingen. Anderen zullen deze vaardigheden bij moeten (blijven) leren om niet achterop te raken. Niet alle burgers zullen in gelijke mate over deze vaardigheden kunnen beschikken. In het onderwijs, en in het bijzonder in het mbo, constateren we dat naast vakkennis en vakvaardigheden ook generieke vaardigheden (zoals samenwerken, communiceren, probleemoplossend vermogen, enz.) belangrijk zijn om een plek te krijgen op de veranderende arbeidsmarkt. Ook kwam aan bod hoe de vaardigheden van ouders verschil kunnen maken voor de positie van hun kinderen. Hoger opgeleide ouders kennen beter de weg bij instanties en krijgen meer voor elkaar voor hun kinderen: hun kinderen komen eerder in hoge opleidingen terecht, en deze ouders hebben meer invloed op passend onderwijs voor hun kind.

De vraag voor de komende jaren zal zijn hoe zoveel mogelijk mensen in staat gesteld kunnen worden volwaardig mee te doen in die veeleisende samenleving van de, al zeer nabij zijnde toekomst, hoe voorkomen kan worden dat mensen achterblijven, en hoe burgers in voldoende mate en voldoende tijdig gesteund kunnen worden bij het verwerven van die noodzakelijke vaardigheden. Dat zal niet alleen inspanningen vergen van de overheid en van instituties als het onderwijs, maar ook breder gedragen moeten worden en (eveneens) een beroep doen op de solidariteit en betrokkenheid van burgers voor elkaar.

Noot

- 1 We hebben geen recente gegevens over de BES-eilanden (Bonaire, Sint Eustatius en Saba). Binnen het bestek van deze ssn hebben we dan ook geen aandacht kunnen besteden aan deze eilanden. De con-

clusie uit de evaluatie die het SCP in 2015 uitvoerde, was dat de sociale problemen en armoede er hardnekkig zijn en de positieve veranderingen overschaduwden. Die zware last drukt ook op de ervaren kwaliteit van leven in Caribisch Nederland (Pommer en Bijl 2015). Het verdient aanbeveling de informatievoorziening ten aanzien van de kwaliteit van leven op de BES-eilanden snel te verbeteren, zodat ook daar de ontwikkelingen gemonitord kunnen worden.

Literatuur

- Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.) (2016). *De toekomst tegemoet. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2014). *Kerncijfers van diverse bevolkingsprognoses en waarneming*. Geraadpleegd oktober 2017 via <http://statline.cbs.nl/statweb/publication/?dm=slnl&pa=70737ned&d1=0-1&d2=1&d3=64-66,70,75,80,85,90,95,100,105,1&hdr=t&stb=g1,g2&vw=t>.
- CBS (2016). *Jaarrapport integratie*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Huijnk, W. en I. Andriessen (2016). *Integratie in zicht?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pommer, E. en R. Bijl (red.) (2015). *Vijf jaar Caribisch Nederland. Gevolgen voor de bevolking*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., J. Boelhouwer en M. Gijsberts (red.) (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bijlage A

Gebruikte landcodes

AT	Oostenrijk
BE	België
BG	Bulgarije
CH	Zwitserland
CY	Cyprus
CZ	Tsjechië
DE	Duitsland
DK	Denemarken
EE	Estland
EL	Griekenland
ES	Spanje
EU	Europese Unie
FI	Finland
FR	Frankrijk
GE	Georgië
GR	Griekenland
HR	Kroatië
HU	Hongarije
IE	Ierland
IL	Israël
IS	IJsland
IT	Italië
PL	Polen
PT	Portugal
LT	Litouwen
LU	Luxemburg
LV	Letland
MT	Malta
NL	Nederland
NO	Noorwegen
RO	Roemenië
RU	Rusland
SE	Zweden
SI	Slovenië
SK	Slowakije
TR	Turkije
UK	Verenigd Koninkrijk